

Блинова О.Є. Соціальні стереотипи та ідентичність: особливості взаємозв'язку / О.Є. Блинова // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л.А. Найдюнова, Л.Г. Чорна, І.Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1(15). – С.238-247.

СОЦІАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Блинова О.Є., м. Херсон

Статтю присвячено аналізу взаємозв'язків між соціальними стереотипами та соціальною ідентичністю в умовах глобалізації суспільства. Соціальні стереотипи закріплюються у суспільстві, детермінують систему цінностей, норм, правил, звичаїв, виконуючи функції соціальної ідентифікації особистості. Групова ідентичність є ототожненням індивіда з груповими цінностями, нормами, позитивними стереотипами. Показано, що оцінка відмінностей між членами інгрупи є більш диференційованою та визначається переважно індивідуальними особливостями особистості, водночас оцінка відмінностей між групами є стереотипізованою, у наданні цих оцінок спрацьовує механізм соціальної категоризації, що значно схематизує отримане уявлення. З'ясовано, що в ситуації протиставлення «Ми» проти «Них», зокрема, у ситуації змагання за визнання чи статус, оцінки членів як інгрупи, так і аутгрупи стають більш стереотипними, та водночас сприяють консолідації групової ідентичності. Стереотипізацію розглянуто як механізм орієнтації індивіда в строкатому, соціально неоднорідному середовищі. Оскільки сьогодні українське суспільство перебуває у стані «ідентифікаційної невизначеності», одним із важливих завдань є формування позитивних стереотипів як основи формування національної ідентичності.

Ключові слова: соціальний стереотип, соціальна ідентичність, ідентифікація, «Ми»-образ, «Вони»-образ.

Статья посвящена анализу взаимосвязей между социальными стереотипами и социальной идентичностью в условиях глобализации общества. В обществе закрепляются социальные стереотипы, детерминируют систему ценностей, норм, правил, обычаев, выполняя функции социальной идентификации личности. Групповая идентичность определяется через отождествление индивида с групповыми ценностями,

нормами, позитивними стереотипами. Показано, що оцінка різниць між членами інгрупи є більш диференційованою і визначається переважно індивідуальними особливостями особистості, в той же час оцінка різниць між групами є стереотипізованою, тут спрацьовує механізм соціальної категоризації, схематизуючий отримане уявлення. Виявлено, що в ситуації протиставлення «Ми» проти «Них», зокрема, в ситуації змагання за визнання або статус, оцінки членів як інгрупи, так і аутгрупи стають більш стереотипними, що в той же час сприяє консолідації групової ідентичності. Стереотипізація розглядається як механізм орієнтації індивіда в соціально неоднорідному середовищі. Оскільки сьогодні українське суспільство знаходиться в стані «ідентифікаційної неопределенності», однією з важливих завдань є формування позитивних стереотипів як основи формування національної ідентичності.

Ключові слова: соціальний стереотип, соціальна ідентичність, ідентифікація, «Ми»-образ, «Они»-образ.

Blynova O. Ye. Social stereotypes and identity: peculiarities of interconnection.

The article is devoted to the analysis of interrelations between social stereotypes and social identity under the conditions of society's globalization. Social stereotypes are fixed in the society, determine its system of values, norms, rules, customs, exercising the functions of person's social identification. To realize personal identity and recreate the identity of the group, one needs some stereotypes concerning other groups, herewith the formation of 'they'-image helping to understand more precisely 'we'-image takes place. Group identity is the identification of the individual with group's values, norms, positive stereotypes. Stereotypization is viewed as a mechanism of individual's orientation in the patchy, socially inhomogeneous environment. Considering that Ukrainian society is currently in the condition of 'social uncertainty', one of the important tasks is the formation of social stereotypes as the basis for national identity formation.

Keywords: social stereotype, social identity, identification, 'we'-image, 'they'-image.

Глобалізаційні процеси у світі викликали необхідність розуміння особливостей «Свого» / «Іншого» / «Чужого» і, відповідно, розуміння того, як формуються їхні образи та стереотипи. Сьогодні ми є свідками ситуації, коли питання національної ідентичності, творення нової європейської

спільноти, постають з особливою гостротою у зміненому суспільному контексті. Різноманіття соціальних стереотипів у культурі, історії, політиці, у повсякденному житті та взаємодії людей говорить про те, що вони впливають на ідентифікаційні процеси у суспільстві.

Саме у суспільстві народжуються та закріплюються соціальні стереотипи, детермінуючи поведінку, систему цінностей, норм, правил та звичаїв, виконуючи важливі функції ідентифікації всередині групи та формуючи базисні елементи ставлення до інших соціальних груп, тобто стереотипи «вбудовуються» в соціальну ідентичність людини через основні смисли культури.

Суспільство зараз перебуває на зламі культурних змін, коли старі стереотипи ще не скоро відійдуть у минуле, і з'явилося більше нових стереотипів, які утворюють своєрідну нормативну матрицю сприйняття як минулого, так і сучасного стану. Спроби самоідентифікації та пошук втраченої ідентичності особистості та соціальних спільнот, проблемні питання при створенні національної ідеї, народжують своєрідні соціальні стереотипи. Сьогодні спостерігається не тільки криза процесу формування ідентичності, але й позитивних соціальних стереотипів в Україні. Це пов'язане з радикальними економічними і політичними перетвореннями українського суспільства, а також з глобалізаційними процесами у світі.

Мета статті – проаналізувати взаємозв'язок і взаємовплив соціальних стереотипів і соціальної ідентичності особистості.

Для усвідомлення своєї ідентичності і відтворення групової ідентичності людині необхідні стереотипи стосовно інших груп, при цьому відбувається формування «Вони»-образу, що допомагає більш чіткому розумінню «Ми»-образу. Групову ідентичність розглядаємо як ототожнення індивіда з груповими цінностями, нормами, позитивними стереотипами, які «з метою відтворення і відродження національної

культури слід приймати як імператив, тобто він є обов'язковим для виконання» [1].

За майже століття досліджень стереотипів було запропоновано декілька теорій. Серед них: теорія авторитарної особистості (Т. Адорно, Е. Френкель-Брюсвік, Д. Левінсон і Р. Сенфорд (50-ті рр.), психодинамічні теорії, теорії символічного расизму (70-ті рр.), модель дисоціації (90-ті рр.), когнітивна теорія (Р. Теджфел, Д. Тейлор, С. Фіске, Д. Гамільтон) [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Стереотипні уявлення можуть існувати фактично стосовно будь-яких суб'єктів або об'єктів. Когнітивна основа стереотипізації – величезний обсяг інформації, що змушена сприймати та переробляти людина, тому пізнавальною функцією стереотипу є селекція, обмеження і категоризація інформації. Мотиваційною основою стереотипізації є потреба у відчутті захищеності та приналежності до «правильного» кола; ідентифікаційні функції стереотипу: створення і підтримання позитивного «Я»-образу (або «Ми»-образу); формування та підтримка ідеології, що пояснює і виправдовує поведінку даної групи [2; 4]. Ці захисні функції соціальної стереотипізації є досить тісно переплетеними з функціями соціальної ідентифікації, наприклад, В.О. Ядов виокремлює наступні функції соціальної ідентичності: 1) підпорядкованість індивіда соціальній групі; 2) груповий захист; 3) основа для самооцінки та оцінки інших; 4) залученість до системи групових взаємовідносин; 5) групова інтеграція [8]. Це надає підстави для попереднього висновку про значний вплив групового стереотипу у становленні та відтворенні відповідної соціальної ідентичності.

Л. Потапенко теж підкреслює, що аксіологічність у стереотипі носить досить грубий оцінювальний характер: «поганий» при негативному сприйнятті, «хороший» – при позитивному. Механізм формування стереотипу полягає в редукції, спрощенні, схематизації прототипу, зведенні його до генералізованого й категоричного шаблону. Зазначимо,

що власне вже в самій опозиції «Свої» – «Чужі», «Я» – «Інший» закладені атрибути «чорно-білого» сприйняття реальності, бінарної картини світу. Так, «Ворогу» як крайньому прояву «Чужого» – через закономірності бінарної логіки – надаються характеристики, протилежні тим, які найбільш значущі для колективної ідентичності [9].

Звідси походять соціальна і афективна функції стереотипу – протиставлення «внутрішньогрупового» / «негрупового», яке призводить до соціальної категоризації, до утворення соціальних структур, на які активно орієнтуються в повсякденному житті, і певна міра етноцентризму в міжетнічному спілкуванні виявлена як постійне виділення «свого» в противагу до «чужого» [10]. Слідування і застосування стереотипів перетворює їх на своєрідні норми-цінності цієї групи, спільності. Завдяки цьому відбувається розмежування по лінії «Ми» – «Вони», «Свої» – «Чужі». Під феноменом «Ми» розуміється групова ідентифікація, процес усвідомленого або неусвідомленого ототожнення особистості з психологічно значимою групою, коли група виступає колективним суб'єктом соціальної поведінки. Стереотипи стосовно своєї групи, або «Ми», та стосовно іншої групи – «Вони», впливають на ідентифікаційні процеси як в групі, так і на рівні всього соціуму.

Проблеми соціальної ідентифікації надзвичайно ускладнюються у нестабільному суспільстві, в якому, як відмічає М.М. Слюсаревський, є досить високою ймовірність соціальної напруженості як «психічного стану соціуму, який являє собою складну, як правило, доволі тривалу в часі реакцію на будь-які екстремальні впливи, що супроводжується істотними (фіксованими) порушеннями динамічної рівноваги індивідуальних і надіндивідуальних елементів психосоціальної структури та/або сприймається соціальними суб'єктами як загроза основам їхньої життєдіяльності чи світогляду» [11, с.173].

Серед соціальних причин, які породжують ситуацію «ідентифікаційної невизначеності» (для позначення цього ж феномену застосовуються метафоричні поняття «ідентифікаційна сплутаність», «ідентифікаційний розлом») виокремлюються зміни в статусних структурах і позиціях соціальних груп та, відповідно, зміна змісту та валентності стереотипів щодо певної соціальної групи; становлення ринкової економіки, що послаблює почуття захищеності та спонукає шукати власний індивідуальний шлях виживання і реалізації; «системна криза суспільства», що створена суперечливими тенденціями в розвитку українського суспільства (глобалізацією та, одночасно, національно-етнічним і державним відокремленням, орієнтацією у своїх перевагах на Захід і на Схід) [12].

Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлює себе членом різних спільнот, результатом ідентифікації з якими стає формування численних ідентичностей (наприклад, етнічна, соціокультурна, економічна, професійна, сімейна тощо), актуальність і значущість яких варіюються залежно від особливостей часу й ситуації.

Втрата ідентифікації або суттєве зниження значущості певного виду соціальної ідентичності для людини з феноменологічного погляду виявляється як втрата здатності поводитися таким чином, щоб реакції зовнішнього світу відповідали намірам та очікуванням, оскільки особистість здійснює самоідентифікацію з тими соціальними стереотипами, які існують у груповій культурі. Американський антрополог Ф. Бок у вступі до збірника статей з культурної антропології («Culture Shock») зазначає: «Культура містить у собі всі переконання та очікування, які висловлюють і демонструють люди... Коли ти у своїй групі, серед людей, з якими маєш загальну культуру, тобі не треба обмірковувати і проектувати власні висловлювання і вчинки, оскільки всі – і ти, і вони – бачите світ у принципі однаково, знаєте, чого чекати один від одного» [13].

Групова ідентичність формується в процесі соціалізації і може бути втрачена з двох причин: в результаті кардинальних психічних змін та внаслідок швидких та суттєвих трансформацій у соціальному середовищі. У соціологічних дослідженнях вказується, що як правило, стереотипи пов'язані з основними соціальними інститутами – сім'я, держава, освіта та ін., вони виявляються через відповідність поведінки інституціональним вимогам та через їх реакцію, яка, у свою чергу, теж є стереотипною.

Саме у соціології активно досліджувалася тема особистісної і соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації (праці Е. Гідденса, І. Гоффмана, І.С. Кона, Дж. Міда, С. Московічі, Т. Парсонса, В.О. Ядова та ін.). Соціологи визначають ідентичність як комплекс ролей, соціальних статусів, що організовані у відповідності із вимогами соціальної системи. Спроба відповісти на питання «Хто Я?» формує у свідомості суб'єкта систему його самоідентичностей, або ідентифікаційну матрицю (С. Московічі) [5]. На наш погляд, на це положення слід звернути увагу при розгляді питання трансформації ідентичності особистості в часи серйозних суспільних змін, оскільки воно, по-перше, підкреслює цілісність і системність ідентичності, по-друге, той факт, що при зміні соціальної ситуації різні види ідентичностей можуть змінюватись по-різному, створюючи нову конфігурацію, про що свідчать результати численних досліджень (А.С. Зубенко, К.В. Коростеліна, С. Московічі, Л.Е. Орбан-Лембрик).

Отже, соціальну ідентичність (і відповідні до неї соціальні стереотипи) треба розглядати як систему, яка має складну багаторівневу конфігурацію. На думку, К.В. Коростеліної у соціальній ідентичності існують три умовних рівні: 1) Базисні (стрижневі; провідні; найбільш виражені) ідентичності – є найбільш стійкими і домінуючими, змінюються, як правило, тільки в умовах значних соціальних трансформацій; 2) Локальні ідентичності – варіативні, зміни відбуваються достатньо часто; 3)

Ситуативні ідентичності – короточасні, пов’язані з конкретними ситуаціями та залежать від них [14]. Ця система «в нормі» є узгодженою, упорядкованою, та забезпечує внутрішню гармонійність особистості. З погляду Л.І. Анциферової [15], процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно і дискомфортно, особливо якщо особистість перебуває в трансформаційних чи життєво невизначених ситуаціях. Наприклад, у сучасній Україні «розмиваються» умовні межі між української громадянською ідентичністю та територіальною регіональною ідентичністю, що призводить до «ідентифікаційної сплутаності» та сприяє зміцненню старих стереотипних уявлень та появи нових стереотипів стосовно своєї та «інших» соціальних груп.

Важливим для дослідження ідентичності у процесі трансформації суспільних відносин є положення про те, що різноманітні соціальні впливи, зокрема, членство у певних соціальних групах або належність до певних соціальних категорій, розглядаються як частина індивідуальної Я-концепції. Ця думка простежується у працях Г. Брейкуелл, в яких підкреслюється положення про динамічність, здатність до перетворювання як актуального змісту ідентичності, так і її структурної організації у відповідності до зміни соціального контексту. Ще одним важливим моментом є положення Г. Брейкуелл про переструктурування компонентів ідентичності в залежності від ситуації, при цьому відбувається змінювання актуальності та значущості окремих елементів.

Результати досліджень міжгрупової взаємодії (Т. Адорно, Дж. Доллард, Р. Берковіц, М. Шериф, Д. Кембелл) [3; 4; 7] призвели до необхідності більш детального аналізу соціальної ідентичності, пов’язаної з членством у певних групах. Завдяки належності до різних соціальних груп, індивіди набувають соціальну ідентичність, що визначає їх позицію у соціумі, особливості сприйняття себе і суспільства. Людина починає

сприймати себе як члена певної групи, тобто ідентифікує себе зі своєю групою («Ми» або інгрупа (ingroup)) і відрізняє від інших груп («Вони» або аут група (outgroup)). Чим більш вираженою є інгруппова ідентичність, тим сильніше диференціація інгрупи від інших аутгруп.

В концепції російського історика Б.Ф. Поршнева мова йде про процеси категоризації (на «ми» і «вони»), який є основним у створенні соціальних стереотипів, соціальної ідентифікації та соціальної диференціації, якщо використовувати категоріальну сітку британських дослідників Г. Теджфела і Дж. Тернера, що отримала широке розповсюдження у світовій соціальній психології. Вони висувають психологічний принцип, згідно якого диференціація (оцінне порівняння) груп нерозривно пов'язана з іншим когнітивним процесом – груповою ідентифікацією (усвідомленням належності до групи) – «будь-яке протиставлення з'єднує, будь-яке поєднання протиставляє, міра протиставлення є мірою з'єднання» [16, с.14].

Важливим для аналізу ролі стереотипу у процесах соціальної ідентифікації особистості є положення про те, що соціальна та особистісна ідентичність перебувають на двох полюсах умовного континуума чинників, які визначають поведінку індивіда в соціумі – на одному полюсі поведінка детермінується індивідуальними характеристиками людей та міжособистісними стосунками, на другому полюсі перебувають відносини, які цілком обумовлені членством індивідів у різних соціальних групах або належністю до різних соціальних категорій, що надає підстави для припущення про значний вплив стереотипізованих уявлень.

Особистісна ідентичність відображає міжособистісну поведінку, що характеризується диференціацією між індивідом та іншими («Я» – «Вони»); соціальна ідентичність пов'язана з міжгруповими відносинами, тобто характеризується диференціацією між групами («Ми» – «Вони»), отже, наявними в особистості соціальними стереотипами. Особистісна або

соціальна ідентичність актуалізується в залежності від оцінки індивідом соціальної ситуації. Цей вибір, як підкреслює Г. Теджфел, пов'язаний з потребою у позитивній самооцінці – якщо ця потреба не задовольняється у міжперсональних стосунках, індивід прагне бути включеним до соціальної групи з більш високим статусом, яка оцінюється більш позитивно порівняно з аутгрупами [2; 4].

Для цього індивід має такі стратегії:

- створення соціальних змін (з метою покращити групу);
- проявлення соціальної креативності (з метою пошуку більш прийнятних параметрів порівняння між інгрупою та аутгрупою – на користь першої);
- ініціація соціальної мобільності (з метою дистанціювання від групи).

У теорії самокатегоризації Дж. Тернера соціальна ідентичність визначається як «деперсоналізоване» значення, тобто сприйняття особистості не як унікальної істоти, а як типового представника тієї чи іншої соціальної категорії, набуваючи якостей соціального стереотипу. Тобто йдеться про «Ми»-ідентичність, яка, проте, виникає не на підставі реальних міжособистісних відносин, а на підставі загального членства в групі, що надає можливість індивідові визначити, описати та оцінити себе в термінах загальної категорії [4].

Особистісна та соціальна ідентичність розглядаються як різні рівні самокатегоризації та описуються із застосуванням різного набору когнітивних категорій для самовизначення: у соціальній ідентичності обрані категорії підкреслюють схожість індивіда з іншими людьми, що включені до певної соціальної категорії на протигагу «іншим» (саме це зближує з поняттям «соціальний стереотип»); особистісна ідентичність визначає «Я» в термінах індивідуальних відмінностей.

Слід зауважити на важливій закономірності: коли особистість стає

членом групи та набуває певної групової ідентичності, то умовні межі між індивідом та іншими членами інгрупи розмиваються та згладжуються; умовні межі між інгрупою та аутгрупою окреслюються більш чітко. Завдяки цього, особистість на емоційному рівні починає розділяти зі своєю групою успіхи, поразки, образи тощо, тобто групове життя вже стає частиною особистості.

Отже, чим більшою мірою виявляється соціальна ідентичність, чим більш стереотипізованим є образ групи та належна поведінка особистості, тим менше сприймаються відмінності між особистістю та іншими членами групи і тим більш деперсоналізованою є особистість. Деперсоналізація пов'язана з процесом ауостереотипізації, завдяки якому індивід починає сприймати себе як взаємопов'язаного з групою, а не як унікальну особистість, що відрізняється від інших.

Висновки. Отже, проведений теоретичний аналіз дозволив підсумувати наступні моменти, пов'язані із взаємодією соціальних стереотипів та ідентичності:

Показано, що оцінка відмінностей між членами інгрупи є більш диференційованою та визначається переважно індивідуальними особливостями особистості, водночас оцінка відмінностей між групами є стереотипізованою, у наданні цих оцінок спрацьовує механізм соціальної категоризації, що значно схематизує отримане уявлення.

З'ясовано, що в ситуації протиставлення «Ми» проти «Них», зокрема, у ситуації змагання за визнання чи статус, оцінки членів як інгрупи, так і аутгрупи стають більш стереотипними та, водночас, сприяють консолідації групової ідентичності.

Таким чином, соціальна ідентифікації особистості безпосередньо пов'язана з проблемою формування позитивних групових стереотипів. Стереотипізація є механізмом орієнтації індивіда в строкатому, соціально неоднорідному середовищі. Засвоєння однакових стереотипів

психологічно зближує їх носіїв, внутрішньо консолідує групу, спільність. Тому одним із важливих завдань сучасного українського суспільства є формування позитивних стереотипів як основи формування національної ідентичності.

Література

1. Лавлінський Р. О. Процеси формування і функціонування стереотипу у свідомості / Р. О. Лавлінський // Учені записки Таврического національного университета им. В.И. Вернадского, Серия : «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Т. 24 (63). – 2011. – № 3 – 4. – С. 204–210.
2. Абульханова К. А. Социальное мышление личности / К. А. Абульханова // Современная психология: состояние и перспективы исследований. – Ч.3. [Социальные представления и мышление личности]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. –С. 88-103.
3. Адорно Т. Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из «Авторитарной личности» / Т. Адорно // Социс. – 1993. – №3. – С.82.
4. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс// [Пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова]. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.: ил.
5. Московичи С. Машина, творящая богов / Серж Московичи ; [Пер. с франц. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского ; Науч. ред. А. И. Донцов]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
6. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.
7. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани / [Пер. с англ. В.В. Ольшанского; общ.ред. и послесловие проф. Г.В. Осипова]. – М. : Прогресс, 1969. – 534 с.
8. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В.А. Ядов // Мир России. – №3–4. – 1995. – С.18–21.
9. Потапенко Л. В. Стереотип як засіб репрезентації «Іншого»: компаративний аспект. / Л.В. Потапенко // Наукові записки. Серія «Культурологія». Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Культура в горизонті сталих і плинних ідентичностей (12-13 квітня 2013 року м. Острогор). Частина 2. – Острогор: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 12. – 450 с. – С. 337-340.
10. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно–семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
11. Слюсаревський М. М. «Ми» і «Я» в сучасному світі. Вибрані твори / М.М. Слюсаревський. – К.: Міленіум, 2009. – 340 с.
12. Зубенко А. С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. – Харків : Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 2004. – Вип. 16. – С. 31–36. – (Серія «Філософія»).
13. Ионин Л.Г. Социология культуры [Текст]: учеб. пособие для вузов / Л.Г. Ионин. – М. : Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.
14. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2003. – Вып. 2. – 358 с.

15. Анцыферова Л. И. Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал, 1991. – Т.12. – №1. – С. 23–31.
16. Поршнева Б.Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнева. –Изд 2-е, доп. и испр. – М.: Наука, 1979. – 232 с. (АН СССР, Ин-т всеобщей истории)

Reference

1. Lavlinskyi R. O. Protsesy formuvannia i funktsionuvannia stereotypu u svidomosti / R. O. Lavlinskyi // Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta ym. V. Y. Vernadskoho, Seryia : «Fylosofyia. Kulturolohyia. Polytolohyia. Sotsyolohyia». – Т. 24 (63). – 2011. – # 3 – 4. – S. 204–210.
2. Abul'hanova K. A. Social'noe myshlenie lichnosti / K. A. Abul'hanova // Sovremennaja psihologija: sostojanie i perspektivy issledovanij. – Ch.3. [Social'nye predstavlenija i myshlenie lichnosti]. – М.: Izd-vo «Institutpsihologii RAN», 2002. – S. 88-103.
3. Adorno T. Typy i sindromy. Metodologicheskij podhod (fragmenty iz «Avtoritarnoj lichnosti») / T. Adorno // Socis. – 1993. – №3. – S.82.
4. Majers D. Social'najapsihologija / Djevid Majers // [Per. s angl. V. Gavrilov, S. Shpak, S. Melenevskaja, D. Viktorova]. – Izd. 2-e, ispr. – SPb. : Piter, 1999. – 688 s.: il.
5. Moskovichi S. Mashina, tvorjashhajabogov / Serzh Moskovichi ; [Per. s franc. T. P. Emel'janovoj, G. G. Diligenskogo ; Nauch. red. A. I. Doncov]. – М. : Centrpsihologii i psihoterapii, 1998. – 560 s.
6. Parygin B. D. Social'najapsihologija. Problemy metodologii, istorii i teorii / B. D. Parygin. – SPb. : IGUP, 1999. – 592 s.
7. Shibusani T. Social'naja psihologija / T. Shibusani / [Per. s angl. V. V. Ol'shanskogo; obshh. red. i posleslovie prof. G. V. Osipova]. – М. : Progress, 1969. – 534 s.
8. Jadov V. A. Social'nye i social'no-psihologicheskie mehanizmy formirovanija social'noj identichnostilichnosti / V. A. Jadov // Mir Rossii. – №3–4. – 1995. – S. 18–21.
9. Potapenko L. V. Stereotyp yak zasib reprezentatsii «Inshoho»: komparatyvnyi aspekt. / L. V. Potapenko // Naukovi zapysky. Serija «Kulturolohiia». Materialy VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Kultura v horyzonti stal'nykh i plyunnykh identychnosti (12-13 kvitnia 2013 roku m. Ostroh). Chastyna 2. – Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho unyversytetu «Ostrozka akademiia», 2013. – Vyp. 12. – 450 s. – S. 337-340.
10. Bajburin A.K. Ritual v tradicionnoj kul'ture. Strukturno–semanticheskij analiz vostochnoslavjanskikh obrjadov. – SPb.: Nauka, 1993. – 240 s.
11. Sliusarevskiy M. M. «My» i «Ya» v suchasnomu sviti. Vybrani tvory / M.M. Sliusarevskiy. – K. : Milenium, 2009. – 340 s.
12. Zubenko A. S. Osobystisna identychnist yak filosofska problema i rezultat svitohliadnykh ta sotsialnykh transformatsii / A. S. Zubenko // Naukovyi visnyk. – Kharkiv : Kharkivsky iderzh. ped. un-t im. H.S. Skovorody, 2004. – Vyp. 16. – S. 31–36. – (Serija «Filosofiiia»).
13. Ionin L.G. Sociologiya kultury [Tekst]: ucheb. posobie dlya vuzov / L.G. Ionin. – М. : Izd. dom GU VSHE, 2004. – 427 s.
14. Korostelina K. V. Social'najaidentichnost' i konflikt / K. V. Korostelina. – Simferopol' : Dolja, 2003. – Vyp. 2. – 358 s.
15. Ancyferova L. I. Soznanie i dejstviya lichnosti v trudnykh zhiznennykh situatsiyax / L. I. Ancyferova // Psixologicheskij zhurnal, 1991. – t.12. – №1. – s. 23–31.
16. Porshnev B. F. Social'naja psihologija i istorija / B. F. Porshnev. – Izd 2-e, dop. i ispr. – М. : Nauka, 1979. – 232 s. (AN SSSR, In-t vseobshhej istorii)

